

**PYOTR SİMON PALLAS'IN SRAVNİTELNIYE SLOVARİ
VSEH YAZIKOV İ NAREÇİY SOBRANNIYE DESNİTSEYU
VSEVIŞOÇAYŞEY OSOBI (İMPARATORİÇE HAZRETLERİNİN
KENDİ ELİYLE TOPLADIĞI BÜTÜN DİL VE LEHÇELERİN
KARŞILAŞTIRMALI SÖZLÜKLERİ) ADLI ESERİNDE TÜRK
LEHÇELERİ VE AĞIZLARI**

Erdal ŞAHİN*

Özet

II. Yekaterina'nın yönlendirmesi ve katkılarıyla, Lyudvig (Login İvanoviç) Bakmeyster ile Pyotr Simon Pallas'ın ve yardımcılarının özverili çalışmalarıyla oluşturulan *Sravnitelniye Slovarivseh Yazıkov Nareçiy Sobranniy Desnitseyu Vsevişoçayşey Osobi* (İmparatoriçe Hazretlerinin Kendi Eliyle Topladığı Bütün Dil ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlükleri), alanında ilk ve tek olarak pek çok dilin, lehçenin ve ağzın temel sözcük hazinesini oluşturan 285 sözcüğü karşılaştırmalı olarak bilim dünyasına sunması yönünden değerlidir. Sözlükte dönemin 20 Türk lehçesi ve ağzından sözcükler de karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Sözlük, 18. yüzyıldaki Türk lehçe ve ağzlarından belli sayıdaki söz varlığı içermesi ile bazı lehçe ve ağzların söz varlığının ilk defa tespit edilmesi açılarından değerlidir. P. S. Pallas'ın sözlüğü, 18. yüzyılda dünya dilleri ve lehçeleri ile Türk lehçeleri ve ağzlarının sözcük bilgisi, ses bilgisi ve biçim bilgisi açılarından incelenmesinde çok önemli bir kaynaktır.

Anahtar Kelimeler: Sözlük, Karşılaştırmalı Sözlük, II. Yekaterina, Pyotr Simon Pallas, Lyudvig (Login İvanoviç) Bakmeyster, Türk Lehçeleri ve Ağzları

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, esahin@marmara.edu.tr

**TURKIC LANGUAGES AND DIALECTS IN SRAVNITELNYE
SLOVARI VSEKH IAZYKOV I NARECHII SOBRANNYE DESNITSELU
VSEVYSOCHAISHEI OSOBY BY PETER SIMON PALLAS**

Abstract

Comparative Dictionaries of All Languages and Dialects by Ludwig Bacmeister, Peter Simon Pallas, and their assistants, compiled with the encouragement of the Russian Empress Catherine II, is of great importance as the first attempt to make a comparative list of basic vocabulary (285 words) of many languages and dialects. The work contains words of about 20 Turkic languages and dialects. Basic vocabularies of some of these Turkic languages and dialects were identified for the first time. Therefore, the dictionary is of great value as a useful source of information about lexicological and phonological features and morphological structure of many languages, among them Turkic languages and dialects, in the 18th century.

Keywords: Dictionary, Comparative Dictionary, Catherine II, Peter Simon Pallas, Ludwig Bacmeister, Turkic Languages and Dialects.

I. Giriş

Türk lehçeleri ve ağızlarının sözcük varlığının karşılaştırmalı olarak incelendiği, bilinen ilk çalışma XI. yüzyılın başlarında Kaşgarlı Mahmud tarafından hazırlanan *Divanu Lügati't-Türk* adlı sözlüktür. Bu eser, dönemin tespit edilen Türk lehçe ve ağızdaki sözcüklerin vermesi, örnek cümleler ve dil bilgisi kuralları içermesi açısından çok değerlidir. Türklük biliminde bu hacimde ve bu özellikleri haiz benzer - tam olmasa da - çalışmalar ancak 800 yıl sonra görülmeye başlanmıştır. Bunlar içinde karşılaştırmalı sözlük ya da karşılaştırmalı-etimolojik sözlük özellikleri taşıyan şu çalışmalar özellikle önemlidir: Budagov 1869-1871; Zolotnitskiy 1875; Vambery 1878; Radloff 1893-1911; Hüseyin Kâzım Kadri 1927-1928; Nadelyayev vd. 1969; Räsänen 1969-1971; Clauson 1972; Sevortyan 1974-1989; Ercilasun vd. 1992; Öztöpcü vd. 1996; Fedotov 1996; Levitskaya vd. 1997; Levitskaya vd. 2003; Eren 1999; Gülensoy 2007.¹

Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünden sonra benzer biçimde ve hacimde dönemin pek çok Türk lehçe ve ağızlarının sözcüklerinin karşılaştırmalı olarak yer aldığı sözlük olarak ikinci sırada Budagov 1869-1871 bilinmektedir. Budagov'un sözlüğü gerçekten de sözcük ve sözcüklerin alındığı Türk lehçe ve ağızlarının sayısı bakımından önemlidir. Budagov'un bu çalışmasından yüz yıl önce -18. yüzyılda- yeterince tanınmayan ve Türklük biliminde her nedense hak ettiği yerde olmayan önemli bir çalışma daha vardır. Bu, Pyotr Simon Pallas'ın editörlüğünde

¹ Türk dili ve lehçelerinin sözlükleri için özellikle bk. İlhan Çeneli, "Türk Lehçe ve Şiveleri Sözlükleri", *Türk Kültürü*, XIII/156 (Ekim), 1975, s. 368-371; Mehmet Ölmez, "Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü", *Dilbilim ve Türkçe*, Ankara 1991, s. 88-100; "Etimoloji Sözlükleri", *Kebikeç*, S. 6 (1998), s. 175-184; Nadir İlhan, *Geçmişten Günümüze Sözlükçülük Geleneği ve Türk Dili Sözlükleri*, Elazığ 2007; Ahmet Topaloğlu-Mustafa S. Kaçalın, "Sözlük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37, Ankara 2004, s. 414; Andrey Nikolayevič Kononov, *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi*, çev. Kamil Veli Nerimanoğlu, Nazım Muradov, Yakup Sevimli, Ankara 2009.

hazırlanan *Sravnitelniye Slovari Vseh Yazıkov i Nareçiy Sobranniye Desnitseyu Vsevisoçayşey Osobi* (İmparatoriçe Hazretlerinin Kendi Eliyle Topladığı Bütün Dil ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlükleri) adlı çalışmadır. Alanında ilk ve tek olan bu çalışma pek çok dilin, lehçenin ve ağzın belli sayıdaki söz varlığını bilim dünyasına sunması yönünden değerlidir. Bazı dillerin, lehçelerin ya da ağzların sözcükleri, tarihte ilk defa bu sözlükte kayda geçirilmiştir. Bu eserde dönemin 20 Türk lehçe ve ağzından sözcükler de karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Sözlük, 18. yüzyıldaki Türk lehçe ve ağzlarından belli sayıdaki söz varlığı içermesi ile bazı lehçe ve ağzların söz varlığının ilk defa tespit edilmesi açılarından önemlidir.²

2. Pyotr Simon Pallas ve Sözlüğünün Hazırlanışı

Pyotr Simon Pallas (1741-1811) Alman kökenli, ünlü Rus gezgin ve doğa bilimcidir. 18. yüzyılın sonlarında II. Yekaterina'nın yönlendirmesiyle yerli ve yabancı bilim adamlarından oluşan bir komisyon, Rusya İmparatorluğu'nun doğu bölgelerini araştırmak üzere bir dizi araştırma gezisi düzenlemiştir. Rusya'nın taşra bölgelerine yapılan bu gezilerin en önemlilerinden biri ünlü Alman bilgin Pyotr Simon Pallas'ça gerçekleştirilmiştir. Uzun süren bu araştırma gezileri sonucunda o, Rusya'nın pek çok yerinden ve halkından mineral bilimi (mineroloji), bitey (flora), direy (fauna), budun betimi (etnografya), kültür ve dil yönlerinden zengin malzemeler toplamıştır. Bilim adamının bu eşsiz araştırmalarıyla Rusya İmparatorluğu'nun türlü bölgelerinin doğal zenginliklerini gösteren ayrıntılı haritalar düzenlenmiş ve imparatorlukta yaşayan pek çok halkla ilgili bilgiler toplanmıştır.³ 1768-1774 yılları arasında Rusya'nın Ural, Sibiryta bölgelerinde ve Avrupa kıtasında yer alan topraklarında incelemeler yapan P. S. Pallas, bu seyahatinin sonuçlarını Almanca, Rusça ve İngilizce olarak kitaplaştırmış ve Petersburg'da yayımlamıştır.⁴ Pallas, yine bu gezilerinden topladığı malzemelerle pek çok yayına imza atmıştır.⁵

² Sözlük, pek çok dilin ya da lehçenin sözcüklerine ilk kez veya erken dönemde yer veren eser olarak birçok dilin ya da lehçenin tarihi gelişiminin incelenmesinde kaynak olarak kullanılmıştır. Bazı Türk lehçe ve ağzlarının tarihi gelişimlerinin araştırılmasında da P. S. Pallas'ın sözlüğü tanık olarak değerlendirilmiştir: S. Stachowski, "Osmanisch-türkische Wörter im Wörterbuch von P. S. Pallas (1787-1789)", *Folia Orientalia*, t. IX, Krakow 1968, s. 53-68; Ewa Siemieniec-Golaś, "Chuvash Word List in the Pallas Dictionary (1787-89)", *Studia Turcologica Cracoviensia*, S. 8, 2001, s. 121-140; Gülsüm Killi Yılmaz, "Hakas Ağzlarının Araştırılması Tarihi Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 3, Eylül 2007, s. 105-124; Oğuzhan Durmuş, *18. Yüzyıl Çuvaşçasının Söz Varlığı*, Edirne 2014.

³ O. A. Voloşina, "Sravnitelniy Slovar Vseh Yazıkov" Petra Simona Pallasa", *Flogologiya Vestnik Nijigorodskogo Universiteta im. N. İ. Lobaçevskogo*, No: 6 (1), 2012, s. 354.

⁴ Bu eserin Rusya Federasyonu'nda yapılan son baskısı şudur: Petr Simon Pallas, *Nablyudeniya, Sdeleniyevo Vremya Puteşestviyapo Yujnım Namestničestnom Russkogo Gosudarstva v 1793-1794 Godah*, Rossiskaya Akademiya Nauk, Moskova 1999. Eserin bu son baskısı üzerine Türkiye'de Muvaffak Duranlı tarafından tanıtma yazısı hazırlanmıştır: Muvaffak Duranlı, "Petr Simon Pallas'ın Rusya Seyahati", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 32, Kış 2012, s. 203-212.

⁵ P. S. Pallas'ın diğer bilimsel çalışmaları için bk. V. Marakuyev, P. S. Pallas, *Ego Jizn, Uçeniye Trudi i Putaşestviya*, Moskova 1877; Folkwart Wendland, *Peter Simon Pallas (1741-1811) Materialien einer Biographie*, II C., Berlin-New York 1992; M. Merzlenko, "Pyotr Simon Pallas (1741-1811)", *Ustoyçivoye Lesopolzovaniye*, No: 2 (21), 2009, s. 48; O. A. Voloşina, "Sravnitelniy Slovar Vseh Yazıkov" Petra Simona Pallasa", *Flogologiya Vestnik Nijigorodskogo Universiteta im. N. İ. Lobaçevskogo*, No: 6 (1), 2012, s. 354-361; Muvaffak Duranlı, "Petr Simon

Pyotr Simon Pallas, birçok eserle birlikte ayrıca pek çok dilin ve lehçenin karşılaştırmalı sözlüğünün hazırlayıcısı olarak da üne kavuşmuştur. Pallas'ın *Sravnitelniye Slovari Vseh Yazıkov i Nareçiy Sobranniye Desnitseyu Vsevisoçayşey Osobi* adlı eseri, 1. bölümü 1787 ve 2. bölümü 1789 yılında olmak üzere, Rusya İmparatorluğu'nun St. Petersburg şehrinde 2 cilt olarak yayımlanır.

Bu sözlüğün hazırlanmasında P. S. Pallas'ı Rusya'nın ünlü imparatoriçesi II. Yekaterina yönlendirmiş ve desteklemiştir. II. Yekaterina'nın, M. V. Lomonosov'un denemeleri ve Leibnitz'in lengüistik görüşlerinin etkisiyle daha çariçe olmadan leksikolojiyle uğraştığı ve çevresindeki birçok kişiyi de bu işle meşgul olmaya teşvik ettiği⁶ bilinmektedir. Yine onun görevlendirmesiyle Müfettiş Lyudvig (Login İvanoviç) Bakmeyster de pek çok dilden sözcük malzemesinin toplanmasındaki gayretleriyle bu sözlüğün hazırlanmasına büyük katkı sağlamıştır. 1773 yılında o, pek çok bölgeden bilim adamına belli dillerden dil malzemesi toplanması hususunda çağrıda bulunur ve anket kitapçığı gönderir.⁷ Bu çağrıya pek çok bilim adamı ve idareci olumlu yanıt verir. Bakmeyster'in yönlendirmesiyle Akademik S. G. Gmelin Sibirya, Buryat, Türk, Fars vb. dillerinden; İ. P. Falk Tatar, Kırgız, Buhara, Kalmık, Votyat dillerinden; Lepehin Zıryan Perm dillerinden; İ. A. Gülden standt Kafkas dilleri olan Gürcü (ve Kartvel, Mingrel, Suvan ağızları), Çeçen, İnguş, Lezgi dillerinden malzemeler toplamışlardır.⁸

Toplanan bu dil malzemelerini P. S. Pallas değerlendirmeye başlar⁹ ve bazı dillerden, lehçelerden ya da ağızlardan sözcükler toplama faaliyetlerine devam eder. P. S. Pallas, 22 Mayıs 1785'te St. Petersburg'da *Avisau Public'*i bastırarak burada umumi sözlük düzenleme konusundaki amaç ve prensiplerini açıklar. 1786'da basılan yönerge taslağında 442 Rusça kelimenin Almanca, Latince, Fransızca karşılıkları verilmişti ve bu taslağın sözlük malzemesinin toplanması için örnek alınması isteniyordu.¹⁰ Yeni bir araştırma grubu oluşturulup Rusya İmparatorluğu'nun, Avrupa'nın ve Amerika'nın çeşitli bölgelerine dil malzemeleri toplamak üzere gönderilir. Onun bu çalışmasına yardımcı olmak üzere valiler, elçiler, gezginler hatta yabancı bilginler, çeşitli dil

Pallas'ın Rusya Seyahati", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 32, Kış 2012, s. 203-212.

⁶ Andrey Nikolayeviç Kononov, *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi*, çev. Kamil Veli Nerimanoğlu, Nazım Muradov, Yakup Sevimli, Ankara 2009, s. 102. II. Yekaterina'nın dillere ilgisi konusunda ayrıca bk.A. V. Semenova, "Politika Yekaterini II v Oblasti Yazıka i Literaturi", *Y. R. Daşkova v Nauke i Kulture*, Moskova 2007, s. 16-22.

⁷ L. Bakmeyster'in dil malzemelerinin toplanması konusundaki "ilan"ı Rusça, Fransızca, Latince ve Almanca olarak dört sütun hâlinde basılmıştı. O şöyle der: "Ben, burada basılan kısa metinleri mümkün olan çeşitli yeni ve canlı dillere çevirerek toplamayı düşünüyorum." Buraya ilave olunmuş konuşma dili örnekleri Arapça, İsveççe ve Finceye çevrilmiştir. İlavedeki *Vocabulare de la Langue'*ye bu dillerdeki karşılıklarının yazılması isteğiyle 360 Rusça kelime verilmiştir. (Andrey Nikolayeviç Kononov, *age.*, s. 103.)

⁸ S. K. Buliç, *Oçerk İstorii v Russii XIII-XIX vv.*, 2. bs., Moskva 2010, s. 223-224'ten A. Voloşina, *age.*, s. 354-355.

⁹ Sözlüğün hazırlanma fikrinin ortaya çıkmasında, sözlüğü oluşturacak dil malzemesinin toplanmasında ve sözlüğün düzenlenişinde büyük katkısı olan II. Yekaterina, Simmerman'a gönderdiği 9 Mayıs 1785 tarihli mektubunda "Ben 200'den 300'e kadar asıl Rus kelimelerinden ibaret liste hazırlayarak onların mümkün olabildiğince çok dil ve lehçeye çevrilmesini istedim ve bu sayı artık 200'ü geçmiştir. Her gün seçtiğim sözlerden birini toplattığım bütün dillerde yazıyordum... (Nihayet) bu eğlence beni sıktı... Lakin bu kadar kâğıdı yakmaya kıyamadım... ve Profesör Pallas'ı yanıma davet ettim..." der. (Andrey Nikolayeviç Kononov, *age.*, s. 104.)

¹⁰ Andrey Nikolayeviç Kononov, *age.*, s. 104.

malzemeleri, anketler, örnek çeviri belgeleri, kitaplar, sözlükler vb. yollarlar.¹¹ Böylece sözlükte değerlendirilen dil malzemelerinin bir kısmı yazılı eserlerin, sözlüklerin, dilbilgisi kitaplarının taranmasıyla, bir kısmı da dili konuşanlardan gezginler ve bilginlerce derlenmesiyle toplanmıştır.

3. Sözlüğün Düzenlenişi ve Sözcük Varlığı

Sravnitelniye Slovari Vseh Yazıkov i Nareçiy Sobrannıye Desnitseyu Vsevisoçayşey Osobı, temel sözcük hazinesini oluşturan 285 Rusça sözcüğün derleme ya da tarama yapılan 200 yabancı dil ya da lehçedeki karşılıklarının verilmesiyle oluşturulmuştur. Sözlükte Avrupa'dan 51, Asya'dan 149 dil ya da lehçeden sözcükler yer almıştır. 1789 yılında basılan ikinci bölüme Afrika ve Amerika dillerinden de sözcükler eklenmiştir.

Sözlük metninde birinci sırada Rus. *бог* (bog) “Tanrı”, son sırada Rus. *вот* (vot) “işte” yer alır. Sözlükte madde başı olarak akrabalık terimleri, vücut organları, doğa olayları, canlı adları ve organları, silah adları, yiyecek adları, barınak adları, renk adları, insan yaşamıyla ilgili bazı soyut isimler; fiiller, sıfatlar, zarflar, zamirler, edatlar, ünlemler vb. bulunur. Bunlar hemen bütün dillerde, lehçelerde ya da ağızlarda sözcük olarak karşılığı bulunan kavramlardır.

Sözlüğün ikinci bölümünde ayrı olarak düzenlenmiş “Avrupa ve Asya Halklarında Sayılar” listesi de yer alır. Bu kısımda 222 dilde 1'den 10'a kadar olan sayıların, 10, 100 ve 1000 sayılarının karşılıkları verilir. Bu liste dünya dilleri ve lehçelerindeki sayı adlarının karşılaştırılması çalışmaları için çok önemlidir.

Sözlükte madde başı olan ve sıra numarasıyla belirtilen Rusça sözcüğün altında bu sözcüğün başka dillerdeki, lehçelerdeki ya da ağızlardaki karşılığı olan sözcükler, belli bir düzende yer alan dil, lehçe ya da ağız adlarının karşısında Kiril harfleriyle verilir. Diller, lehçeler ya da ağızlar birbirlerine dil bilgisi yönünden benzerliklerine göre öbeklendirilmiş ve birer numarayla belirtilmişlerdir. Rusçayı diğer Slav dilleri ve lehçeleri; İrlanda, Yunan, Latin, Romen, Alman, Baltık, Arnavut, Macar dilleri ve lehçeleri; Fin, İran, Türk dilleri ve lehçeleri izler. Listenin sonunda Paleoasya, Hindistan, diğer Asya ve ada dilleri yer alır. Çalışmadaki bu öbeklendirme, henüz dil bilimin gelişip dil ailelerinin tam olarak bilinmediği dönemde yapılmasına rağmen şaşırtıcı biçimde başarılıdır. Yine de belirtilen nedenle bazı dil veya lehçeler yanlış öbekte yer almıştır. Örneğin Çuvaş Türkçesi, sözlükte Türk lehçeleri öbeğinde yer alması gerekirken henüz bilimsel olarak Türk lehçesi olduğu kesinleşmediğinden Fin lehçeleri içinde gösterilmiştir.

4. Sözlükte Türk Lehçe ve Ağızlarından Derlenen Sözcük Varlığı

P.S. Pallas'ın editörlüğünde hazırlanan bu değerli sözlük, 18. yüzyılda dünya dilleri ve lehçeleri ile bunların temel sözcük hazinelerinin tespiti açısından mühim olduğu gibi aynı açılardan Türklük bilimi için de önemlidir.

¹¹ A. Voloşina, *age.*,s. 355.

Sözlükte Rusça madde başlarına karşılık olarak 20 tane Türk lehçe ve ağzından sözcükler yer almıştır. Dolayısıyla sözlüğü hazırlayanlar bu dönemde yaşayan ve birbirinden ses bilgisi, biçim bilgisi ve söz varlığı bakımından bazı farklar görülen 20 lehçe ya da ağız tespit etmişlerdir. Önsözde bazı dil ve lehçelerin öbeklendirilirken ortak soy adları belirtilmişken (örneğin Slav lehçeleri, Kelt lehçeleri, Fin lehçeleri vb.) Türk lehçe ya da ağzların niçin ve nasıl bir arada - Çuvaşça hariç - gösterildiğine dair bilgi yer almaz ve soy adları (*Türk* ya da *Tatar*) belirtilmez.

Sözlükteki sıralarına ve bugünkü adlandırılışlarına göre şu Türk lehçe ve ağzlarından sözcük derlenmiştir: *Çuvaş Türkçesi* (Rus. *Çuvaşski*) - bulunduğu öbek Fin lehçeleri -, *Türkiye Türkçesi* (Rus. *Turetski*), *Kazan Tatar Türkçesi* (Rus. *Tatarskio kolo Kazani*), *Mişer Tatarları ağzı* (Rus. *Tatarski pokoleniya Meşçeryatskago*), *Başkurt Türkçesi* (Rus. *Tatarski Başkirska goplemeni*), *Nogay Türkçesi* (Rus. *Tatarski Nogayska gopokol [eniya]*), *Azerbaycan Türkçesi* (Rus. *Tatarski roda Kazah v Kafkaze*), *Tobol Tatar ağzı* (Rus. *Tatarski v Tobolsk. okruge*), *Çat Tatar ağzı* (Rus. *Tatarski Çatskagorodu*), *Çulum Tatar ağzı* (Rus. *Tatarskipo Çülime*), *Hakas Türkçesi* (Rus. *Tatarskipo Yeniseye*), *Şor lehçesi* (Rus. *Tatarskio kolo Kuznetska*), *Baraba Tatar ağzı* (Rus. *Tatarskina Barabe*), *Kangat lehçesi* (Rus. *Kangatski*), *Teleüt lehçesi* (Rus. *Teleutski*), *Buhara Özbek ağzı* (Rus. *Buharski*), *Hive Özbek ağzı* (Rus. *Hivinski*), *Kırgız Türkçesi* (Rus. *Kirgizski*), *Türkmen Türkçesi* (Rus. *Truhmenski*), *Yakut Türkçesi* (Rus. *Yakutski*).

Çuvaş, Osmanlı (Türk), Buhara, Hive, Kırgız, Türkmen, Kangat, Teleüt ve *Yakut* Türklerinin konuştukları dil, sözlükte halk adına eklenen Rus. *-ski* ekiyle belirtilerek ayrı birer dil ya da lehçe oldukları gösterilmiş; *Kazan, Mişer, Başkurt, Nogay, Azeri (Kafkas Kazak), Kuznet, Baraba, Tobol, Çat, Çulum, Yenisey* Türklerinin dilleri Tatar Türkçesinin birer ağzı oldukları düşünülerek *Tatarca* olarak belirtilmişlerdir. Ne var ki sözlükte bugün bildiğimiz ve 18. yüzyılda da kullanışta olduğunu düşündüğümüz *Gagavuz lehçesi, Karakalpak lehçesi, Karaçay lehçesi, Balkar lehçesi, Kırım Tatarları lehçesi, Kumuk lehçesi, Tuva lehçesi, Yeni Uygur lehçesi; Halaç lehçesi, Karayim lehçesi, Sarı Uygur lehçesi, Dolgan lehçesi, Tofalar (Karagas) lehçesi* vb. yer almamıştır. Pallas Arşivi'ndeki Türk lehçeleri ve ağzlarıyla ilgili malzemeler incelendiğinde bu lehçelerden hiçbir derleme yapılmadığı görülmektedir.¹²

Yukarıda da belirtildiği gibi sözlükte madde başı olan ve sıra numarasıyla belirtilen Rusça sözcüğün altında bu sözcüğün Türk lehçe ya da ağzlardaki karşılığı olan sözcükler, belli bir düzende yer alan dil, lehçe ya da ağız adlarının karşısında Kiril harfleriyle verilir. Örneğin sözlükte birinci sırada yer alan Rus. *bog* "Tanrı" sözcüğünün Türk lehçelerindeki karşılıkları şöyledir:

¹² Pallas Arşivi'nde bulunan Türk lehçe ve ağzlarıyla ilgili malzemeler için bk. Andrey Nikolayeviç Kononov, *age.*, s. 96-98.

І. БОГЪ.

- 64 — Чювашски - Тора.
 88 — Турецки - - Тангри.
 89 — Гапшарски около
 Казани Тянгри.
 90 — — Мещеряцкаго
 поколенія Худай.
 91 — — Башкирскаго
 племени Ходаи, Тенгри.
 92 — — Ногайскаго
 покол. Тянгри.
 93 — — рода Казагъ
 въ Кавказъ Алла.
 94 — — въ Тобольск.
 округъ Тянгри, Худай.
- 95 — — Чацкаго роду Худай.
 96 — — по Чюлимъ - Худай.
 97 — — по Енисеѣ - Худай.
 98 — — около Кузнецка Ходаи.
 99 — — на Барабъ - Купай.
 100 — Кангашски - Хупай.
 101 — Телеушки - Купай.
 102 — Бухарски - Худай, Худо
 103 — Хивински - Алла.
 104 — Киргизски - Тенгри.
 105 — Трухменски - Алла.
 106 — Якушки - Тангара.

I. TANRI

64. Çuvaşski (Çuvaşça) [= Çuvaşça, Çuvaş Türkçesi] – *Tóra*
 88. Turetski (Türkçe) [= Türkçe, Türkiye Türkçesi] – *Tañri*
 89. Tatarskio kolo Kazani (Kazan dolayı Tatarcası) [= Tatarca, Kazan Tatar Türkçesi] – *Tañri*
 90. Tatarskipo koleniya Meşçeryatskago (Meşçeryat kuşağı Tatarcası) [= Mişer Tatar ağzı] – *Huday*

91. Tatarski Başkirska goplemi (Başkurt halkının Tatarcası) [=Başkurtça, Başkurt Türkçesi] – *Hoday, Teñri*
92. Tatarski Nogayska gopokol [eniya] (Nogay kuşağı Tatarcası) [=Nogayca, Nogay Türkçesi] – *Täñri*
93. Tatarski roda Kazah v Kafkaze (Kafkasya’da Kazak kabilesinin Tatarcası) [=Azerice, Azerbaycan Türkçesi] – *Allá*
94. Tatarski v Tobolsk. okruge (Tobol bölgesinde Tatarca = Tobol Tatar ağzı) – *Täñri. Hoday*
95. Tatarski Çatskagorodu (Çat kabilesinin Tatarcası) [= Çat Tatar ağzı] – *Hoday*
96. Tatarskipo Çulime (Çulum boyundaki Tatarca) [= Çulum Tatar ağzı] – *Hoday*
97. Tatarskipo Yeniseye (Yenisey boyundaki Tatarca) [= Hakasça, Hakas Türkçesi] – *Hoday*
98. Tatarskiokolo Kuznetska (Kuznets dolayıTatarcası) [= Şor lehçesi] – *Hoday*
99. Tatarskina Barabe (Baraba’da Tatarca) [= Baraba Tatar ağzı] – *Kutáy*
100. Kangatski (Kangatça) [= Kangat lehçesi] – *Hutáy*
101. Teleutski (Teleütçe) [= Teleüt lehçesi] – *Kutáy*
102. Buharski (Buharaca) [= Buhara Özbek ağzı] – *Hoday, Hudâ*
103. Hivinski (Hivece) [= Hive Özbek Ağzı] – *Allaá*
104. Kirgizski (Kırgızca) [= Kırgızca, Kırgız Türkçesi] – *Teñri*
105. Truhmenski (Türkmençe) [= Türkmençe, Türkmen Türkçesi] – *Allá*
105. Yakutski (Yakutça) [= Yakutça, Yakut Türkçesi] – *Tañara*

P. S. Pallas’ın sözlüğünde yer alan Türk lehçe ve ağızlarının bazıları kendi ses bilgisi özellikleriyle tarihte ilk defa yazıyla gösterildikleri gibi türlü alfabelerle yazılma deneyimi olan bazı lehçe ve ağızlar da ilk defa Kiril harfleriyle yazılmıştır. Sözlükte Türk lehçe ve ağızlarından derlenen sözcüklerin yazı çeviriminde Kiril alfabesindeki şu işaretler kullanılmıştır:

Kiril Alfabesinden İşaret	İşaretin Belirttiği Ses veya Ses Öbeği	Sesin veya Ses Öbeğinin Bulunduğu Örnek Sözcük
А а	/a/	ай [ay] “Ay” (Türkiye Türkçesi)
Б б	/b/	биче [biçä] “hanım” (Kazan Tatar Türkçesi)
В в	/v/, /w/	севмек [sevmek] (Türkçe), давыль [dawıl] “fırtına” (Kazan Tatar Türkçesi)
Г г	/g/	арга [arga] “sırt” (Tobol Tatar Ağzı)
Д д	/d/	соонда [so:nda] “sonra” (Teleüt Lehçesi)
Дж дж	/c/	джуку [cuku] “uyku” (Kırgız Türkçesi)

Е е	/e/, /ye/	сегись [segis] “sekiz” (Çats Ağzı), ей [yey] “yaz” (Baraba Tatar Ağzı)
Ж ж	/j/	тажь [taj] “taş” (Hakas Türkçesi)
З з	/z/	тозань [tozan] “toz” (Türkmen Türkçesi)
И и	/i/	тизь [tiz] “tez” (Başkurt Türkçesi)
Й й	/y/	атай [atay] “baba” (Şor Lehçesi)
К к	/k/	анакай [anakay] “anne” (Mişer Tatar Ağzı)
Л л	/l/	кулакь [kulak] “kulak” (Özbek Hive Ağzı)
М м	/m/	манглай [mañlay] “alın” (Tobol Tatar Ağzı)
Н н	/n/	янгурь [yangur] “yağmur” (Kangat Lehçesi)
О о	/o/	огланъ [oglan] “oğul” (Nogay Türkçesi)
П п	/p/	ушышка [uşıška] “koca (eş)” (Çuvaş Türkçesi)
Р р	/r/	дери [deri] “deri” (Türkiye Türkçesi)
С с	/s/	сарсынерде [sarsınerde] “yarın” (Yakut Türkçesi)
Т т	/t/	тынъ [tın] “can” (Teleüt Lehçesi)
У у	/u/, /ü/, /w/	сугышь [sugış] “savaş” (Kazan Tatar Türkçesi), саутъ [sawt] “zırh” (Baraba Tatar Ağzı), үзюмь [üzüm] “üzüm” (Türkiye Türkçesi)
Ф ф	/f/	сеферь [sefer] “sefer” (Türkiye Türkçesi)
Х х	/h/	толхынь [tolhın] “dalga” (Çuvaş Türkçesi)
Ц ц	/ts/	тыцкань [titskan] “sıçan” (Tobol Tatar Ağzı)
Ч ч	/ç/	чарь [çar] “kiyi” (Teleüt Lehçesi)
Ш ш	/ş/	ташь [taş] “taş” (Türkmen Türkçesi)
Щ щ	/şç/	цогощ [ы] [tsogoşç(ı)] “savaşçı” (Tobol Tatar Ağzı) (Bunun yerine ş ve ç sesleri için Ш ш (ş) ve Ч ч (ç) harfleri de kullanılır: савашчи [savaşçi] “savaşçı” (Hive Özbek Ağzı))
Ы ы	/ı/	тыннахь [tinnah] “yaşam” (Yakut Türkçesi)
Й̈ й̈	/y/	йольдусь [yoldus] “yıldız” (Tobol Tatar Ağzı)
Ъ ъ	-	Kalın sıradaki ünsüzleri belirtmek için kullanılır, kullanımı düzensizdir: богазъ [bogaz] “boğaz” (Türkmen Türkçesi), тырнакларъ [tırnaklar] “tırnak(lar)” (Kırgız Türkçesi)
Ь ь	-	İnce sıradaki ünsüzleri belirtmek için kullanılır, kullanımı düzensizdir: ишь [iş] “iş” (Türkiye Türkçesi), кюць [küts] “güç” (Tobol Tatar Ağzı)
Э э	/e/	эрте [erte] “sabah” (Kırgız Türkçesi)
Ъ ъ	/é/	тѣмь [tém] “zaman” (Teleüt Lehçesi)
Ю ю	/yu/, /yü/, /ü/	уюмакь [uyumak] “uyumak” (Türkiye Türkçesi), юзъ [yüz] “yüz” (Türkmen Türkçesi), сюрерь [sürer] “(toprak) sürmek” (Teleüt Lehçesi)
Я я	/ya/, /ä/	ярунъ [yawrun] “omuz” (Mişer Tatar Ağzı), сямьякь [sävmäk] “sevmek” (Hive Özbek Ağzı)

Dönemin Rus alfabesinin doğal olarak dünya dil ve lehçelerinin seslerinin işaretlenmesinde yetersizliği kaçınılmaz olduğundan sözlükte pek çok sözcüğün seslerinin sağlam olarak yazı çevirimi yapılamamıştır. Uzman olmayan kişiler tarafından duyulduğu biçimde kaleme alınan dil malzemelerinde sözcüklerin telaffuzları tahmini bir şekilde gösterilmiştir. Bu yetersizlik, sözlüğün dünya dilbiliminde beklenildiği kadar dikkati çekmemesinin en önemli nedeni olmalıdır.

Türk lehçe ve ağızlarından derlenen sözcüklerin yazımı için 35 tane işaretten yararlanılmıştır ve bu işaretler de doğal olarak farklı sesler bulunan lehçe ve ağızların ses birimlerini göstermek için yeterli olmamıştır. Sözlüğü hazırlayanlar, diğer dillerin sözcüklerinde olduğu gibi Türk lehçe ve ağızlarından derlenen sözcüklerde de bütün ses birimlerini gösterme amacıyla olmamışlar; dil, lehçe ve ağızlarda bulunan ancak Rus alfabesinde işareti olmayan herhangi bir ses birimini en yakın sesin işaretiyle göstermişlerdir. Örneğin bazı Türk lehçe ve ağızlarındaki *kapalı e* ünlüsü, düzensiz olarak И и (i), Е е (e) bazen de Ё ё (é) harfleriyle işaretlenmiştir: Başk. керпик (kerpik) “kirpik” [kérpék], Tat. тишекъ (tişek) “delik” [tişék], Tat. тѣшъ (téş) “diş” [téş] vb. Lehçe ve ağızlardaki ö ünlüsü için bazen ъo harf grubu (Tür. ъохъ (göh) “gök, gözyüzü”), bazen de ю^ işareti (Azr. гю^зъ (göz) “göz”) tercih edilmiştir. Kimi Türkçe sözcüklerdeki *damak n*'si için herhangi bir işaret seçilmemiş, bu ses Н н (n) ve Г г (g) harflerinin birlikte kullanılmasıyla gösterilmiştir: Tobol Tat. ағзы сонгъ (song) “son” [soñ], Tat. янгахъ (yangak) “yanak” [yañak] vb. Yine lehçe ve ağızların bir kısmında görülen birincil veya ikincil ünlü uzunlukları da sözlükte genellikle herhangi bir uzunluk işaretiyle belirtilmemiştir: Türk. дишъ (diş) “diş” [di:ş], Tobol Tat. ағзыуль (ul) “oğul” [u:l] ama Teleüt lehçesi соонда [so:nda] “sonra” vb. Türk lehçe ve ağızlardaki aynı sesin farklı harflerle işaretlenmesi, ayrı lehçe ve ağızlardan farklı kimselere sözcük derlendiğini ve genel olarak işaret birliğine gidilmediğini göstermektedir.

Dillerde çok heceli sözcüklerde bir hece diğerine göre vurgulu söylenebilir. Sözlükte çoğunlukla birden fazla heceli sözcüklerdeki vurgulu hece de belirtilmiştir. Bütün dil, lehçe ve ağızlardan toplanan sözcüklerde, dolayısıyla Türk lehçe ve ağızlarındaki sözcüklerde vurgulu olan hece, bu hecede bulunan ünlünün üzerine yatık küçük çizgi konularak gösterilmiştir: иртé [irte] “sabah” (Teleüt lehçesi), тозánъ [tozan] “toz” (Türkmen Türkçesi), вавéила [vaveyla] “feryat” (Türkiye Türkçesi) vb. Bu özelliğiyle sözlük, Türk lehçe ve ağızlarındaki sözcüklerin vurgulu hecelerinin belirtildiği ilk çalışmadır.¹³

¹³ Sözlüğün iki bölümlük (ciltlik) baskısından sonra gelen yeni dil malzemeleri, sözlüğün kısa bir zaman içinde yeni baskısının hazırlanmasını sağlar. F. İ. Yankoviçde 'Miriyev'in (1741-1813) rehberliği altında gerçekleşen bu yayının, yeni metotla yapılır. *Sravnitelny Slovar Vseh Yazikov i Nareçiy po Azbuçnomu Poryadku Raspolojenny* (Bütün Dil ve Lehçe Adlarının Alfabetik Olarak Sıralandığı Karşılaştırmalı Sözlük) adını taşıyan bu çalışma dört bölümden (ciltten) oluşur: Birinci bölüm (A-D) St. Petersburg 1790, ikinci bölüm (D-L) St. Petersburg 1791, üçüncü bölüm (L-S) St. Petersburg 1791, dördüncü bölüm (S-O) St. Petersburg 1791. Bu eserde 171'i Asya, 55'i Avrupa, 30'u Afrika ve 23'ü Amerika dillerinden olmak üzere 279 dilin sözcükleri yer alır. Bu sözlüğün soldan birinci sütununda yabancı sözcük, ikinci sütununda bu sözcüğün Rusça karşılığı, üçüncü sütununda bu sözcüğün kayda alındığı dil bulunur. P. S. Pallas'ın yararlandığı Türk lehçe ve ağızlarına Tavriya (Kırım) vilayetindeki Tatar lehçesinden (görülen, tek bir kelime) ilave edilmiştir. (Andrey Nikolayeviç Kononov, *age.*, s. 106.) Sözlüğün bu yeni baskısı da pek çok dil, lehçe ve ağızdan derlenen sözcükleri alfabetik olarak gösterdiğinden önemli bir karşılaştırmalı sözlük örneği olmuştur.

5. Sonuç

II. Yekaterina'nın yönlendirmesi ve katkılarıyla, Lyudvig (Login İvanoviç) Bakmeyster ile Pyotr Simon Pallas'ın ve yardımcılarının özverili çalışmalarıyla oluşturulan *Sravnitelniye Slovarivseh Yazıkov i Nareçiy Sobranniyeye Desnitseyu Vsevisoçayşey Osobi* (İmparatoriçe Hazretlerinin Kendi Eliyle Topladığı Bütün Dil ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlükleri) adlı çalışma, alanında ilk ve tek olarak 18. yüzyılda tespit edilen pek çok dilin, lehçenin ya da ağzın belli sayıdaki söz varlığını bilim dünyasına sunması yönünden değerlidir. Bazı dillerin belli kavramlara karşılık kullanılan sözcükleri, tarihte ilk defa bu sözlük tarafından kayda geçirilmiştir. Böylece sözlük, birçok dilin ilk yazılı kaynağı olarak değerlendirilmektedir.

Bu pek çok açıdan değerli olan sözlük, içeriği yönünden Türklük bilimi için de önemlidir. Kaşgarlı Mahmud'un *Divanu Lügati't-Türk*'ünden yaklaşık 700 yıl sonra oluşturulan ve bu sözlükte olduğu gibi dönemin pek çok Türk lehçe ve ağzından sözcüklerin karşılaştırmalı olarak verildiği eser, 18. yüzyıldaki Türk lehçelerinden belli sayıdaki söz varlığını içermesi ve bazı lehçelerin söz varlığının ilk defa tespit edilmesi açılarından dikkate şayandır.

Pyotr Simon Pallas'ın sözlüğü, 18. yüzyılda dünya dillerinin ve lehçelerinin, bu cümleden Türk lehçeleri ve ağzlarının sözcük bilgisi, ses bilgisi ve biçim bilgisi açılarından incelenmesinde çok önemli bir kaynaktır. Bu eserin Türk lehçe ve ağzlarıyla ilgili bölümlerinin bir araya getirilip bazı yazı çevirimi ve anlamlandırma yanlışlarının giderilip bütün olarak basılması, Türk dili lehçe ve ağzlarının pek çok açıdan karanlık olan 18. yüzyıldaki durumunu aydınlatmak açısından yararlı olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Budagov, Lazar, *Sravnitelny Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy*, 2 C., Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1869-1871.
- Buliç, S. K., *Oçerkiistorii v Russii XIII-XIX vv.*, 2. bs., URSS, Moskva 2010.
- Clauson, Sir Gerard, *An Etymogical Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, At The Clarendon Press, Oxford 1972.
- Çeneli, İlhan, "Türk Lehçe ve Şiveleri Sözlükleri", *Türk Kültürü*, XIII/156 (Ekim), 1975, s. 368-371.
- Duranlı, Muvaffak , "Petr Simon Pallas'ın Rusya Seyahati", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 32, Kış 2012, s. 203-212.
- Durmuş, Oğuzhan, *18. Yüzyıl Çuvaşçasının Söz Varlığı*, Paradigma Akademi Yayınları, Edirne 2014.
- Ercilasun Ahmet Bican (Edt.), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Eren, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 2. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Fedotov, M. R., *Etimologičeskiy Slovar Çuvaşskogo Yazıka*, 2 C., Çuvaşskiy Gosudarstvennyy İstitut Gumanitarniy Nauk, Çeboksarı 1996.
- Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, 2 C., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lûgati: Türk dillerinin iştikakı ve edebi lûgatleri: Uygur, Çağatay, Kazan, Azeri ve garp Türkçeleriyle Koybal, Yakut, Altay, Çuvas ve Kırgız lehçelerinin lûgatlerini ve garp Türkçesinde kullanılan Arap ve Acem kelimelerini şevahidi ve emsaliyle havidir*, 4 C., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1927-1928.
- İlhan, Nadir, *Geçmişten Günümüze Sözlükçülük Geleneği ve Türk Dili Sözlükleri*, Manas Yayıncılık, Elazığ 2007.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, çev. Besim Atalay, 4 C., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- Killi Yılmaz, Gülsüm, "Hakas Ağızlarının Araştırılması Tarihi Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 3, Eylül 2007, s. 105-124.
- Kononov, Andrey Nikolayeviç, *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi*, çev. Kamil Veli Nerimanoğlu, Nazım Muradov, Yakup Sevimli, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- Levitskaya, L. C., A. V. Dıbo, V. İ. Rassadin, *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Leksiçeskiye Osnovı na Bukvi K- Q*, İzdatelskaya Firma "Vostoçnaya Literatura" RAN, Moskva 1997.
- Levitskaya, L. C., G. F. Blagova, A. V. Dıbo, D. M. Nasilov, *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Leksiçeskiye Osnovı na Bukvi L-M-N-P-S*, İzdatelskaya Firma "Vostoçnaya Literatura" RAN, Moskva 2003.
- Marakuyev, V., P. S. Pallas, *Ego Jizn, Uçenıye Trudı i Putaşestviya*, Moskva 1877.
- Nadelyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak, *Drevnetyurkskiy Slovar*, İzdatelstvo "Nauka", Leningrad 1969.
- Ölmez, Mehmet, "Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü", *Dilbilim ve Türkçe*, Ankara 1991, s. 88-100.
- Ölmez, Mehmet, "Etimoloji Sözlükleri", *Kebikeç*, S. 6, 1998, s. 175-184.
- Öztopçu, Kurtuluş, Zhoumagıly Abuov, Nasir Kambarov, Youssef Azemoun, *Dictionary of the Turkic Languages (English, Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Turkish, Turkmen, Uiyghur, Uzbek)*, Routledge LondonGnd, New York, 1996.

- Pallas, Petr Simon, *Nablyudeniya, Sdelenniyev Vremya Puteşestviyapo Yujnim Namestniçestnom Russkogo Gosudarstva v 1793-1794 Godah*, Rossiskaya Akademiya Nauk, Moskva 1999.
- Radloff, Wilhelm, *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy (Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte)*, 4 C., St. Petersburg 1893-1911.
- Räsänen, Martti, *Versuch eines Etymologisches Wörterbuchs der Türksprachen*, 2 C., Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1969-1971.
- Semenova, A. V., “Politika Yekaterini II v Oblasti Yazıka i Literaturı”, *Y. R. Daşkova v Nauke i Kulture*, Moskva 2007, s. 16-22.
- Sevortyan, E. Vladimiroviç, *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazikov*, 4 C., Moskva 1974-1989.
- Siemieniec-Golaś, Ewa, “Chuvash Word List in the Pallas Dictionary (1787-89)”, *Studia Turcologica Cracoviensia*, S. 8, 2001, s. 121-140.
- Stachowski, S., “Osmanisch-türkische Wörter im Wörterbuch von P. S. Pallas (1787-1789)”, *Folia Orientalia*, t. IX, Krakow 1968, s. 53-68.
- Topaloğlu, Ahmet - Mustafa S. Kaçalın, “Sözlük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37, Ankara 2004, s. 398-414.
- Vambéry, Hermann, *Etymologisch Wörterbuch der Turco-Tatarischen Sprachen*, Leipzig 1878.
- Voloşina, O. A., “Sravnitelniy Slovar Vseh Yazikov” Petra Simon Pallas”, *Flogiya Vestnik Nijgorodskogo Universiteta im. N. İ. Lobaçevskogo*, No: 6 (1), 2012, s. 354-361.
- Wendland, Folkwart, *Peter Simon Pallas (1741-1811) Materialien einer Biographie*, II C., Walter de Gruyter, Berlin-New York 1992.
- Zolotnitskiy, N. İ., *Kornevoy Çuvaşsko-Russkiy Slovar Sravnenny s Yazıkami i Nareçiyami Raznih Narodov Tyurkskago, Finskago i Drugih Plemen*, v Tipografii İmperatorskago Universiteta, Kazan 1875.

